

**O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIGA ARAB TILIDAN O‘ZLASHGAN SO‘ZLARNING
O‘RNI**

Muslima Risqulova

Guliston davlat universiteti Filologiya fakulteti o‘zbek tili va adabiyoti
yo‘nalishi 2-bosqich talabalari

Sevara Xaydarova

Guliston davlat universiteti Filologiya fakulteti o‘zbek tili va adabiyoti
yo‘nalishi 2-bosqich talabalari

Annotatsiya

Ushbu maqolada O‘zbek tilining izohli lug‘ati II jildiga kiritilgan arab tilidan kirib kelgan so‘zlar tahliliga e‘tibor qaratiladi. Tahlil jarayonida o‘zbek tilining izohli lug‘ati II jildiga kiritilgan so‘zlar ustida ayrim ilmiy xulosalarni berib o‘tildi. Ushbu jildga “Ye” dan “M” harfigacha bo‘lgan so‘zlar kiritilgan bo‘lib, 1040 ta arabcha so‘zlar tahlilga tortilgan, ularning har biriga alohida izoh va u so‘zlar ishtirok etgan parchalar yoki ayrim gaplardan namunalar keltirish orqali asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: O‘zbek tilining izohli lug‘ati, O‘zbekcha Vikilug‘at, arab tilidan kirib kelgan so‘zlar.

Аннотация

Данная статья посвящена анализу слов из арабского языка, вошедших во II том Узбекского словаря. В ходе анализа были сделаны некоторые научные выводы по словам, вошедшим во II том Аннотированного словаря узбекского языка. В данном томе содержатся слова от буквы «Йе» до буквы «М», анализируются 1040 арабских слов, каждое из которых основано на отдельном комментарии и выдержках из этих слов или примерах отдельных предложений.

Ключевые слова: Аннотированный словарь узбекского языка, узбекский Викисловарь, арабские слова.

Annotation

This article focuses on the analysis of words from the Arabic language, included in Volume II of the Uzbek Dictionary. In the course of the analysis, some scientific conclusions were made on the words included in Volume II of the Annotated Dictionary of the Uzbek Language. This volume contains words from the letter "Ye" to the letter "M", 1040 Arabic words are analyzed,

each of which is based on a separate comment and excerpts from those words or examples of individual sentences given.

Keywords: Annotated Dictionary of Uzbek, Uzbek Wiktionary, words from Arabic.

O‘zbek ilmiy tilshunosligining tayanch jabhasi bo‘lmish – lug‘atshunoslik bir necha asrlardan buyon shu fanning asosiy bo‘g‘ini bo‘lib kelmoqda. Shu nuqtayi nazardan, o‘zbek tili lug‘at tarkibida yuz bergan jiddiy o‘zgarishlar, shu munosabat bilan davr talabiga javob beradigan izohli lug‘at yaratish zarurati yuzaga keldi. Akademik A.Hojiyev rahbarligida O‘zR FA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori institutining (oldingi Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti) bir guruh lug‘atshunoslik bilan shug‘ullangan olimlar tomonidan 2006 – 2008-yillarda 5 jildli “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” dunyo yuzini ko‘rdi.

Ushbu lug‘atga 80 mingga yaqin o‘zbek adabiy tilida keng iste’molda bo‘lgan so‘z va so‘z birikmalari, fan, san’at, madaniyat va texnika sohalariga oid terminlar, shevalarda qo‘llanadigan so‘zlar, tarixiy atamalar jamlangan va tahlilga tortilgan. So‘zlarning qo‘llanilishi o‘zbek adabiyoti va matbuotidan olingan misollar bilan dalillangan bo‘lib, ushbu izohli lug‘at 2020-yilda mutaxassislar va keng o‘quvchilar ommasining talab va ehtiyojlaridan kelib chiqib, O‘zR FA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti bo‘lim boshlig‘i, f.f.n. Abduvahob Madvaliyev tahriri ostida tuzatilgan holda 3 ming nusxada qayta nashr etildi. Demak, bugungi kunda o‘zbek tilining so‘z boyligi naqadar keng ekanligi shunday izohlardan ham bilsak bo‘ladi, deb o‘ylayman.

2006-2008-yillarda chop etilgan “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” besh jilddan iborat bo‘lib, bu lug‘at shu kungacha chiqarilgan eng keng ko‘lamli o‘zbekcha izohli lug‘atlarning sarasidir. Dastlabki, 1981-yil chop etilgan ikki jildli izohli lug‘atga asoslangan holda yaratilganligi ushbu lug‘atning yanada mukammal yaratilishiga sabab bo‘ldi. Chunki bir vaqtning o‘zida so‘zlarni bir-biriga chog‘ishtirish va yangi so‘zlarni kiritish orqali yangicha zeb berildi. O‘zbek tilini qaytadan isloh qilish maqsadida kiritilgan lotin yozuvidan ancha keyin tayyorlangan bo‘lsa ham, kirill alifbosida chop etilganligiga guvoh bo‘lamiz. 2014-yil “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da berilgan barcha havolalar O‘zbekcha Vikilug‘atga maxsus bot yordamida qo‘shildi.

Tahlil jarayonida o‘zbek tilining izohli lug‘ati 2-jildiga kiritilgan so‘zlar ustida ayrim ilmiy xulosalarni berib o‘tdik. Ushbu jildga “Ye” dan “M” harfigacha bo‘lgan so‘zlar kiritilgan bo‘lib, 1040 ta arabcha so‘zlar tahlilga tortilgan, ularning har biriga alohida izoh va u so‘zlar ishtirok etgan parchalar yoki ayrim gaplardan namunalar keltirish orqali asoslab berilgan. Ishimizning ilmiy asosini keltirish uchun quyidagilariga to‘xtalib o‘tamiz:

- “Yesir” so‘zi arab tilidan tarjima qilingan bo‘lib, asl ma’nosi “qul”, “asir” so‘zlarining ko‘pligi sifatida ishlatiladi. Bizda esa bu so‘z ko‘p hollarda yetim so‘zining jufti sifatida qo‘llanib kelmoqda. Ammo izohli lug‘atda esa yesir so‘zi “eri o‘lgan, ersiz qolgan xotin; beva, tul” sifatida keltiriladi. Masalan: “Eroniyalar el-yurtni talab, erkaklarni qul, ayollarni yesir qilib

olib ketayotirlar”.¹ Ammo biz uyimizdagi yoshi katta erkak kishilardan “Biz ota-onamizdan erta qolib, yesir o‘sganmiz” degan gapni ko‘p bora eshitganmiz. Bundan shunday xulosa kelib chiqadiki, bu so‘z xalq orasida faqatgina ayollarga nisbatan emas, erkaklarga nisbatan ham ishlatilishi ko‘rinib turibdi. Tahliliy ma‘lumotlar shuni ko‘rsatadiki, bunda “yesir” so‘zi “yetim” so‘zi bilan sinonim holda qo‘llanilishi nutq momentida o‘z yechimini topgan.

- “Jamila” so‘zi ham arab tilidan tarjima qilinganda “go‘zal”, “suluv” degani ma‘nolarni ifodalab keladi. Bugungi kunda nom leksemasi ostida ishlatilib kelayotgan atoqli otlarda ham “jamila” so‘zini qizlar ismi sifatida foydalanilishiga duch kelishimiz mumkin. Ammo uning sifat so‘z turkumi holida qo‘llanilishi adabiy til me‘yorlaridan chiqib ketganligiga guvoh bo‘lamiz. Bunga sabab o‘tgan arsning boshlaridagi yaratilgan asarlarni misol sifatida keltirish mumkin. Masalan, Abdulla Qodiriyning “Mehrobdan chayon” romanida shunday jumla keltiriladi: “Mirzo Anvar kabi donishmandni yetishtirgan kishi oqila va jamila qiz tarbiya qilmaganmikin, degan andishaga boribdilar”. Ko‘rinib turibdiki, ushbu so‘z ot so‘z turkumiga bitishuv yo‘li bilan tobelanib sifat so‘z turkumi vazifasida kelmoqda.

Arab tilida o‘zlashgan yana bir so‘zning tarixiy taraqqiyotiga nazar tashlash bilan tahliliy ma‘lumotlarni davom ettirishni ma‘qul topdik. Masalan, “zomin” so‘zining arab tilidan kirib kelgan bo‘lib, “kafil” ma‘nosini beradi. Ushbu so‘z izohli lug‘atda “ro‘y bergan ko‘ngilsiz ishga sababchi, aybdor” deya izoh berilgan. Bizning fikri ojizimizcha, bu arab tilidagi kafil ma‘nosidan biroz farq qiladi. Chunki lug‘atda kafil so‘ziga “kafolat beruvchi” shaxs ma‘nosida biror narsa yoki biror kimsa haqida boshqalarni ishontirib, mas‘uliyatni, javobgarlikni o‘z ustiga oluvchi, kafolat beruvchi shaxs deb ta‘rif berilganligi ilmiy asarlardagi misollar orqali asoslab berilgan. Masalan: Men Ergashning yaxshi do‘st bo‘la olishiga kafilman.² Bu so‘z ham atoqli ot sifatida ishlatilib, o‘rin-joy ma‘nosini bildirib kelganligini keyingi misolda ko‘rishimiz mumkin. Misol uchun, “Zomin tumanining shimoli, markaziy va sharqiy qismi pasttekislik, janubi-g‘arbi qir, adir va tog‘lardan iborat”.³ Bundan tashqari, ushbu so‘zning birikma holatdagisi ham ishlatilib, barqaror birikmalarni tashkil etadi. Bunday holatda o‘z ma‘nosidan tashqari boshqa leksik ma‘no ifodalovchi so‘zlar bilan ham ma‘nodoshlik vazifasini bajarib keladi.

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek tilshunosligida so‘z boyligining oshib borishi asrlar davomida amalga oshirilgan bo‘lib, shevalardan so‘z olish, yangi so‘zlarning yasalishi orqali, qolaversa, bu ilmiy tahlilda ko‘rib o‘tganimizdek, boshqa tillardan so‘z olish tilshunoslikning rivojlanish bosqichini o‘taydi va kelajakda boshqa sohalar qatori tilshunoslikning jabhalari jadal rivojlanib boradi.

¹ M. Osim.. Karvon yo‘llarida

² A.Muxtor. “Opa-singillar”.

³ O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, T-2002.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

A.Muxtor. “Opa-singillar”. Toshkent-1955. 174-bet

M.Osim. “Karvon yo‘llarida”. Toshkent-1987.

O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. T-2002.

O‘zbek tilining izohli lug‘ati. II tom. Toshkent-2020. 16-, 68-, 158-betlar.